③ Dr. Rajabhau Chavan (History) 30

OUR HERITAGE

ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11

Impact Factor (2020) - 6.8 1-Feb-2020

मराठवाडयातील हेमाडपंती मंदिर स्थापत्य

प्रा. चव्हाण आर. ए.

इतिहास विभाग,

महिला महाविदयालय, गेवराई

मराठवाडा हा महाराश्ट्रातील चार विभागामधील एक विभाग आहे. तो आठ जिल्हयाचा असुन औरंगाबाद हे मुख्य ठिकाण आहे वेरुळ, अंजिंठा लेणी पर्यटन स्थळ असणारा मराठवाडा ऐतिहासीक सांस्कृतिक वारसा असलेला हा विभाग असून गोदावरीचा सुपीक प्रदे ा त्याला लाभलेला आहे. मानवाने गतकाळाच्या मूळ स्मृती हरवून अनेक वारसा स्थळे, त्याला मानवांनी दिलेली नवीन रुपे धारण करताना दिसतात. त्यास देवता आणि मंदिर अपवाद नाही. मराठवाडयाच्या प्रदीर्घ इतिहासात राजकीय व धार्मिक स्थित्यंतरांच्या काही खुणा आज मंदिर व त्यातील अव ोशांच्या माध्यमातून जिवंत आहेत. पौराणिक मंदिर पाहिल्यानंतर आपल्या लक्षात येते की, हे मंदिर कलेचे, संस्कृतीचे आणि सामाजिक जिवनांचे एक उर्जा पीठ आहे. एखादया वास्तुवर प्रेम आणि भक्ती का करावी याचे उत्तर मराठवाडयातील मंदिर स्थापत्य पाहिल्यानंतर मिळते. त्या मंदिराचा अभ्यास करतांना प्रथमतः स्थापत्य म्हणजे काय ? स्थापत्य–स्थापन केलेले – तयार केलेली वास्तु/निवारा या संदर्भात हा भाब्द वापरला आहे. अगदी बोली भाशेतील अर्थ बांधकाम सांगता येतो. ते कसे करावे त्यासाठी कोणत्या वस्तु वापराव्यात, मोजमापे तंत्र या संबंधीचे भाास्त्र म्हणजे स्थापत्य हे एकपुर्ण विकसित झालेले भाास्त्र आहे. भारतात स्थापत्याची परंपरा भोकडो वर्शापासून आहे. प्रागैतिहास काळापासून वास्तु निर्मिती होत होती. त्या काळातील मानवाने स्वतःसाठी जो निवारा बांधला तो एक स्थापत्याचाच प्रकार आहे. पुढे गरजा वाढल्या तस–तसे वास्तुत बदल होत गेले. बांधकामांची नियमावली तयार झाली. भाास्त्र तयार झाले बांधकामाचा अनुभव व बदल तंत्रातील प्रगती यामुळे आज परिपूर्ण स्थापत्य आपणास पहावयास मिळते. स्थापत्याचे प्रकार (1) धार्मिक स्थापत्य – देवमूर्तीची स्थापना पूजाआर्चा (2) इतर स्थापत्य – किल्ले, राजवाडे, जला ाय, कालवे, रस्ते, संरक्षक भिंती इ. स्थापत्यांचे आणखी एक वर्गीकरण तंत्रज्ञानाच्या आधारे लेणी स्थापत्य आणि मंदिर स्थापत्य मराठवाडयातील मंदिर स्थापत्याचा प्रारंभ सातवाहन राजवं ाापासुन होतो.[१] मानवाने निर्माण केलेल्या काल्पनिक दैवी संकल्पनेची दैवी प्रतिके बनविण्यास मानवाने सुरुवातीला प्रयत्न केले आणि मूर्त संकल्पनांबद्दल आदरयुक्त भिती असल्याने या संकल्पनेसाठी त्याने द्रोणासारख्या पानाची बैठक तयार केली त्यानंतर लहान ाा ओटयावर त्यांना स्थापन केले. उन–पावसापासुन त्या दैवी मूर्त कल्पनेचे संरक्षण व्हावे म्हणून त्यावर गवताचे छत तयार केले. हिच मंदिर रचनेची प्राथमिक आवस्था होती.[२] महाराश्ट्राच्या उत्तरेकडील भागावर वि ोशतः गोदावरी काठावरच्या प्रदे ाावर इ.स. च्या नवव्या भातकापासुन ते चौदाव्या भातकापर्यंत यादवी घराण्याची सत्ता होती. मराठवाडयात अकराव्या भातकापासुन ते चौदाव्या भातकापर्यंत जी मंदिरे निर्माण झाली. त्यांना हेमाडपंती असे नाव प्रचलित झाले. ही वि ाश्ट मंदिर भौली रामदेवराय यादवांचा मंत्री हेमाद्री (हेमाडपंत) यांनी निर्माण केली.[३]

हेमाडपंती मंदिर स्थापत्याची वै ाश्टये ही मंदिरे ताऱ्याच्या आकाराची असलेली दिसतात. याचा प्रभाव 'नवयादव' कालखंडावरही पडलेला आहे. ताऱ्यांच्या आकारामुळे या मंदिराच्या रचनांमध्ये बरेच 'कोण' निर्माण झालेले दिसतात. असे असुन त्यात क्षितिज समांतरता असलेली दिसते हे महत्वाचे वै ाश्टये होय. मंदिराच्या बाह्य भिंतीची बाहेर आलेल्या भागांच्या रचनेमुळे उजेड व सावली यांची सुरेख संगती साधलेली आहे.

हेमाडपंती मंदिर स्थापत्य बाबत अरुण ओगले यांनी रचनेचा सुक्ष्मपणे अभ्यास केलेला दिसतो. त्यांच्या म्हणण्यानुसार सातवाहन ते यादव या काळातील भोवटच्या टप्यात म्हणजे यादवांच्या काळात हेमाडपंती पध्दतीची रचना उदयास आली. रामदेवराय यादवांचा प्रधान यांनी ही पध्दत रचली दगडावर दगड ठेवून रचना त्यात चुनामाजी न वापरता केली जात असे. या मंदिरांच्या पायाची आखणी कोण बध्द असे यावरील भिंतीच्या कोणरेशा जमिनीपासुन थेट कळसापर्यंत पोचत.[४] यादव कालीन मंदिर स्थापत्यावरुन हेमाडपंती मंदिराचे स्वरुप लक्षात येते. या मंदिराचे वै ाश्टये पाहताना असे दिसते ते की, मंदिरात एक गर्भगृह असते. त्याच्यापुढे एक अंतराळ असते त्याच्यापुढे एक सभामंडप असतो. त्याला एक किंवा अनेक प्रवे ाद्वार असतात. या द्वारासमोर प्र ास्त प्रांगण असते. हे मंदिर जास्त प्रमाणात ि ावमंदिर आहेत. त्या सभामंडपासमोर स्वतंत्र वाहन मंडप आहे. नंदी हा महादेवाचे वाहन असल्याने त्याची स्थापना या वाहन मंडपात केली जाते. या मंदिराचे मुख्यद्वार हे पूर्वेला किंवा पि चमेला असते कारण या दोन दि ाा

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

31-

पवित्र मानल्या जातात.[५] मराठवाडयावर निजामाचे १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत अमल होते. त्या दरम्यान काही प्रमाणात तोडफोड झालेली आहे. मंदिरांची आजची अवस्था काही प्रमाणात पडझड झालेली दिसते. मंदिरासाठी जे दगड वापरले ते मोठया दगडापासुन स्तंभ तयार करुन मंदिराची जोडणी केली आहे.[६]

मंदिराचे ि खरे अ ी दिसतात कीं, ती एकाच मुख्य ि खरातून बाहेर आलेली आहेत. असे वाटते त्या ि खराच्या बाहेरुन ते उभ्या लंबांनी साधारणतः चार भागत असे रथिका बनून लंबरुपात खाली येतांना दिसतात. आतील कोपऱ्यात मुख्य ि खराच्या प्रतिकृतीने भरलेले असते व जस–जसे ि खर वरजाते–तस–तसे त्याची रचना ही कमी होत जाते.[७] हेमाडपंती मंदिराचे स्तंभ हे खालुन वरपर्यंत साधारणतः चौकोन, काटकोन, अश्टकोनाकृती आणि गोलाकार अ ा स्वरुपात आढळतात हे खांब सपाट नसुन घडविलेले असतात. तुळयांच्या खाली जे हस्त असतात त्यामध्ये 'किचक' केलेले असतात आणि ते जर नसेल तर त्यामध्ये उलटया स्वरुपात नागफण्याच्या आकाराच्या असतात. मुख्य दरवाज्यांच्या भााखांच्या भोवटी कोपऱ्यात स्तंभाची प्रतिकृती असते. मात्र ती आकारानी लहान असते. दरवाज्याच्या मध्यभागी ललाट बिंबाच्या ठिकाणी मंदिराच्या मुख्य भागत (गर्भगृहात) असणाऱ्या देवतेची छोटी प्रतिकृती असते किंवा सर्वसाधारणपणे 'गणेशपट्टी' आणि उंबऱ्यात चंद्रि ाला असते. या मंदिराची 'वितनाची' रचना 'घुमटाकृती' (गोल) असते हे घुमट मुख्यस्तंभाच्यावर असणाऱ्या चार तुळयामध्ये असते. ते वर छोटे छोटे होत जाते. त्यावर विविध नक्षीकाम केलेली आहे भिंत किंवा स्तंभावर अनेक कलात्मक चित्रे कोरलेली आहेत. यात देवी–देवता, राक्षस, राजा–राणी धार्मिक उत्सवात नाचणाऱ्या मुली व वन्य प्राणी इ. कलाकृती कोरलेल्या दिसतात.[८] अ ाप्रकारे वेगवेगळया कालखंडातील मंदिर स्थापत्य कलेचा व त्यांच्या वैि श्टयांचा आढावा घेता येतो. गुप्त काळापासून ते यादव कालखंडा पर्यंत मंदिर स्थापने मागील हेतू पाहतांना असे आढळले की, या मंदिरात तत्कालीन संस्कृती आणि धर्म जतन करण्याचे काम मोठया प्रमाणात झाले.

मध्यंतरी मुस्लीम राजवटीत या धर्म भावनेला तडा गेलेला असला तरी पुन्हा मराठे ाहीच्या काळात मोठया प्रमाणात संस्कृतीचे व धर्माचे पुनरुज्जीवन झाले. प्राचीन मंदिराच्या संकल्पनांची बैठक धर्म ही असली तरी सामाजिक जीवनाचा या मंदिरा ी घनिश्ठ संबंध आला. सभामंडपात नृत्य, गायन, हे परमे वरांचे उपासनेचे साधन मानल्यामुळे निशिध्द नव्हते व त्यामुळे या कलांचा विकास होण्यास मदत होते. या सभामंडपात गावाच्या प्र नाची चर्चा होते.[९] मराठवाडयातील यादव कालीन हेमाडपंती मंदिर स्थापत्याचा अभ्यास करता काही मंदिराचा उल्लेख करावा लागतो. त्यात खोले वर मंदिर – अंबाजोगाई, नागनाथ मंदिर – औंढा, ि वमंदिर – यळंब, बीड, नृसिंहमंदिर – चारठाणा, परमणी, नृहसिंह मंदिर – राहेर, नांदेड, नागनाथ मंदिर – परळी, गोपाळे वर मंदिर – चारठाणा, परभणी, चिंते वर मंदिर – गेवराई, बीड, ि वमंदिर – गणे ावाडी, उस्मानाबाद, महादेव मंदिर – वैजापूर, औरंगाबाद, संके वर मंदिर – संकतीर्थ, नांदेड, या मंदिर स्थापत्याच्या अभ्यासाच्या दृश्टीकोनातून मंदिरासंबंधी काही भाब्द न समजण्याजोगे आहेत. मात्र मंदिराच्या अभ्यासात खालील भाब्दांचा वापर योग्य ठरणार आहे.

१) गर्भग्रह (गाभारा) – ज्या ठिकाणी मुर्तीची प्रतिश्ठापना केली जाते.
२) अर्धमंडप – भक्तांसाठी बांधले जाते.
३) अंतराळ – भक्तांसाठी अनेक अर्ध मंडप बांधले जाते त्यास अंतराळ म्हणतात सभामंडप आणि गाभारा यांना जोडणारा चिंचोळा भाग.
४) सभामंडप – अंतराळ समोरील जागा म्हणजे सभामंडप
५) मुखमंडप – सभामंडपात जाण्यासाठी जो छोटा मंडप असतो त्याला मुखमंडप म्हणतात.
६) देवकोश्ट – अन्य देवांच्या मूर्तीसाठी जो कोनाडा बनविलेला असतो त्याला देवकोश्ट म्हणतात.
७) विमान – गाभाऱ्यातील मूर्ती आणि ि खर यांच्या दरम्यान जो मोकळा भाग असतो त्याला विमान म्हणतात.
८) नंदिमंडप – ि वाच्या मंदिरासमोर नंदिमंडप असतो.
९) वेदिक – मंदिराच्या सभोवतील असलेल्या तटबंदीला वेदिक म्हणतात.
१०) गोपूर – तटबंदीला असलेलया प्रवे द्वाराला गोपूर म्हणतात.[१०]
११) प्रदक्षिणापथ – गर्भग्रहाच्या भावेती आतून अथवा बाहेरुन वर्तुळकार पथ असते त्याला प्रदक्षिणापथ म्हणतात.
१२) विधान – मंदिराच्या संपुर्ण वास्तुचे,घटकाचे भुआरेखन केले जाते त्यास विधान किंवा तलविण्यास म्हणतात.
१३) द्वार ाखा – प्रवे ा द्वारवरील चौकटीस द्वार ाखा म्हणतात.
१४) स्तंभ – मंदिराच्या मंडपामध्ये मंडपाचे छत तोलुन धरणाऱ्यासाठी जो दगडांचा खांब असतो त्याला स्तंभ असे

म्हणतात.११

निश्कर्श :–

१) मराठवाड्यात महादेवाचे मंदिर जास्त प्रमाणात आहेत.

२) हेमाडपंती मंदिर स्थापत्याचा प्रभाव १८ व्या भातकापर्यंत मराठवाड्याच्या मंदिर स्थापत्यावर दिसतो.

३) मराठावाड्यातील मंदिर स्थापत्य उत्तर भारतातील नागर भौलीची उप ौली भुमिज भौलीचे दिसते.

४) विविध देव दैवतांचे मंदिर आहेत.

सारां ा :–

मराठवाड्यातील जवळपास सर्वच जिल्ह्यात मंदिर आहेत. हे मंदिर हेमाडपंती व जुनी असली तरी ती वेगवेगळ्या कालखंडात बांधलेली आहेत. यामुळे त्या त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतीक, राजकीय व धार्मिक परिस्थितीचा प्रभावी त्या मंदिर स्थापत्यावर पडलेला दिसतो. म्हणजे ही मंदिरे तत्कालीन हेमाडपंती मंदिर भौली असलेली आहेत. त्यांचा यादव काळासी काही संबंध नाही. तर उत्तर भारतातील प्रचलित 'नांगर' या मंदिर भौलीची 'भुमिज' या उप ौलीचे मंदिर असुन नर्मदा नदीच्या दोन्ही बाजुवर माळव्यात व महाराश्ट्रात हा घाट प्रचलित झाला होता. यादवोत्तर काळात मंदिरावरील मूर्तीकाम कमी होत गेले आणि 'भुमिज' ही नागर भौलीची उप ौलीची रचना कायम राहिली. अ ा प्रकारे मंदिर स्थापत्याविशयी माहिती सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ :–

१) डॉ. अत्रे भुभांगना, रायरीकर कल्पना, केंजळे सौमित्र, 'महाराश्ट्र संस्कृती', डायमंड पब्लिके ान, सदा िाव पेठ, टिळक रोड, पुणे, प्रथमावृती, नोव्हेंबर २००८, पृ.कं.६८

२) देगलुरकर गो.न., बिंबब्रम्ह आणि वास्तुब्रम्ह, विदर्भ सं ोधन मंडळ, नागपूर, व्याख्यान, १ ले व २ रे पृ कं. १७० ३) माटे म. श्री. प्राचीन कला भारती, कॅन्टिनेन्टल प्रका ान, पुणे, प्रथमावृती, १९९८ पृ. कं. ६७

४) प्रका. सगणे भाांताराम, 'आपला महाराश्ट्र' परंपरा व प्रगती, महाराश्ट्र राज्य रौप्य महोत्सवी प्रका ान, १ मे १९८५, भासकीय मध्यवर्ती मुदृणालय, मुंबई, पृ.कं. ६६

5) Deo parbhakar, The Temples of marathawada, Jaipur, 1993 P. No. 22

६) भार्मा याम, 'प्राचीन भारतीय कला वास्तुकला, एवं मुर्तिकला, रिसर्च पब्लिके ान्स, जयपुर , २०१० पृ. कं. ४०

7) Oarma O. P., A Survey of Hemadpanti, Temples in Maharashtra, Ragister, Nagpur Univercity, Nagpur, 1973, P. No. 21

8) Ibid Page No.23

९) उपरोक्त, सगणे भाांताराम, पृ कं. ६७

१०) सिंनगारे अनिल, 'दक्षिण भारताचा इंतिहास, (सातवाहन ते यादव), कैला ा पब्लिके ान, औरंगाबाद, १९९७, पृ.कं. २०३

११) उपरोक्त, डॉ. अत्रे, भुभांगना, पृ. कं. १२७